

# Christen zijn in onze cultuur

Relatiemiddag AvT, 13 november 2009

Beste mensen,

Als iets kenmerkend is voor onze tijd, is het wel dat er veel verandert en dat die ontwikkelingen snel gaan. Als je alle rapporten samenvat, kun je zeggen dat er drie grote veranderingen zichtbaar zijn:

- de betrokkenheid bij kerk en christelijk geloof neemt af in Nederland (minder mensen zijn christen en van hen zijn weer minder mensen actief christen)
- de christelijke traditie in Nederland verandert (evangelicalisering, charismatisering, 'subjectivering', verdwijnen van vrijzinnigheid, vanzelfsprekende oecumene, migrantenchristenen)
- er is sprake van de opkomst van een buitenkerkelijke religiositeit

Op het christelijk erf is het effect van dit alles goed te merken. Snelle veranderingen stellen hoge eisen aan het aanpassingsvermogen van mensen en instituten. De socioloog Zygmunt Bauman maakt op dit punt een vergelijking met bedreigde diersoorten. Kwetsbare dieren zijn vaak gebonden aan een heel specifieke leefomgeving. Zodra die leefomgeving wordt aangetast, betekent dat het einde van de diersoort. Vooral als dat zo snel gebeurt, dat het dier geen tijd heeft om zich aan te passen. Op deze manier zijn in Nederland veel vogelsoorten verdwenen door ruilverkaveling en het dempen van moerassen. Ongeveer op dezelfde manier kunnen we ons afvragen wat er zal gebeuren met kerken, christelijke scholen en zelfs met het geloof van mensen, wanneer hun omgeving zo snel en radicaal op de schop wordt genomen. Zal de christelijke traditie uit Nederland verdwijnen? Of zal zij zich aanpassen en overleven? Maar zal dit dan gebeuren in een herkenbare vorm? Zal het nog *christelijk* zijn wat overblijft?

Veranderingen zorgen vaak voor onzekerheid. Mensen verliezen hun houvast in de omgeving. Daardoor worden zij op zichzelf teruggeworpen. Laat-moderne mensen zijn voortdurend aan het nadenken over zichzelf. Als er nog stabiliteit te vinden is, moeten zij die op de een of andere manier in zichzelf vinden. Juist het afbrokkelen van zekerheden buiten ons zorgt ervoor dat veel mensen tegenwoordig geïnteresseerd zijn in 'spiritualiteit' – hoe moeilijk dat woord ook te definiëren is. Het laatste nummer van *CV.Koers* ging er in zijn geheel over. In

christelijke kring zien we een groeiende belangstelling voor schrijvers die de mystieke traditie verkennen en vragen naar de verbinding tussen God en ons diepste zelf (Henri Nouwen, Anselm Grün). Er is bij hen sprake van een ‘omslag naar binnen’.

Je kunt ook anders reageren. Veel christenen proberen juist opnieuw zekerheid te organiseren buiten zichzelf. Zij trekken zich terug in hechte groepen, die hun eenheid zoeken in het afzetten tegen de ‘buitenwereld’ (vaak mede-christenen). Zij proberen het contact met onzeker makende invloeden zoveel mogelijk te vermijden. Soms beroepen zij zich daarbij op een verleden dat nooit op die manier heeft bestaan. Op deze manier slagen zij erin, althans voorlopig, de ‘wereld’ nog wat buiten de deur te houden. Maar de bezorgdheid of dit wel blijft lukken, neemt ook in deze christelijke kringen hand over hand toe. Een enkel voorbeeld: de helft van de bestuurs- en personeelsleden in het reformatorisch onderwijs maakt zich zorgen over de ontwikkelingen op identitair gebied binnen hun school. Een kwart vindt dat er op hun school geen eenduidigheid heerst over de identitaire koers en meer dan de helft van de bestuursleden vindt het moeilijk personeel te vinden dat bij de identiteit past (*RD*, 5 maart 2009).

Het is belangrijk om over deze ontwikkelingen na te denken en ze enigszins te begrijpen. Dit geldt in het bijzonder voor mensen die leidende verantwoordelijkheden hebben in de christelijke wereld. Aan de Academie voor Theologie leiden we zulke mensen op. We geloven dat er steeds meer nadruk zal komen te liggen op hun *hermeneutische competentie*. Bij deze competentie hoort o.a. dat iemand in staat is zijn / haar context te ‘lezen’, een visie te ontwikkelen op culturele trends, maar ook dat iemand de invloed van die trends op het eigen leven kan onderkennen en daarmee als gelovige op een verantwoorde en creatieve manier kan omgaan. We kunnen het vergelijken met een gezagvoerder op een schip. Zo iemand moet een koers vinden door gebruik te maken van kaarten, een kompas en sonar. Maar stel nu dat er ineens nieuwe riffen en banken opdoemen, die niet op de kaarten staan. In dat geval zal de kapitein helemaal moeten vertrouwen op kompas en sonar en met behulp daarvan voorzichtig zijn weg zoeken. Zo zien we de hermeneutische competentie: als een ‘inwendig kompas’, dat steeds belangrijker wordt naarmate de kaarten waarmee we moeten navigeren slechter leesbaar worden.

Om bij te dragen aan de ontwikkeling van zo’n ‘kompas’ noem ik eerst een paar tamelijk bekende ontwikkelingen die te maken hebben met kerk en geloof. Het gaat ons vooral om de onderstroom van deze ontwikkelingen: de dieper liggende ‘voorwaarden’ waaronder geloven

in onze cultuur plaatsvindt. Het begrijpen van die ‘voorwaarden’ en de invloed die zij uitoefenen op geloven in onze tijd, is erg belangrijk voor leidinggevend in de kerk en in christelijke instellingen. Zij helpen ons om te begrijpen wat er gebeurt en waarom dit gebeurt. Daarmee vormen zij een bouwsteen in het soort wijsheid dat nodig is om vandaag als christenen te kunnen leven en werken.

Ik ga twee van die dieperliggende ‘voorwaarden’ wat uitwerken: (1) de afwezigheid van God in het moderne levensgevoel, en (2) individualisering en subjectivering.

### *De afwezigheid van God in het moderne levensgevoel*

Vroeger (zeg, anno 1500) geloofde iedereen in God en kon niemand zich voorstellen wat het was om niet te geloven. Nu lijkt het wel andersom, althans in Nederland. Veel mensen geloven niet in God, missen dat geloof ook niet en voelen zich er prima bij. Zij leven zinvolle en plezierige levens, doen goed voor hun medemens en sterven rustig als hun tijd gekomen is. Geloof in God lijkt voor velen nu wel een ‘overbodig extra’. Mensen worden er niet aanwijsbaar gelukkiger of beter van. Argumenten voor het christelijk geloof, ervaringen en wonderen, ze worden weggeredeneerd of niet eens serieus genomen. Er zijn ook altijd wel andere verklaringen voor te vinden. Veel jonge intelligente christenen kunnen dit een erg ongemakkelijk besef vinden. Maar ook ouderen in de kerken zijn er vaak door aangedaan, zodat zij innerlijk soms veel twijfel en angst onderdrukken.

Hoe is dit zo gekomen? Het is vooral het resultaat van een aantal langlopende ontwikkelingen die zijn benoemd door de Canadese filosoof Charles Taylor in zijn prachtige boek *A Secular Age*. Taylor laat zien hoe vanaf de 15<sup>e</sup> / 16<sup>e</sup> eeuw in het westen op drie fronten de aanval is geopend op het diep-religieuze levensgevoel van de Middeleeuwen. Voor alle duidelijkheid: die aanvallen kwamen niet van atheïsten, want die waren er nog niet. Het gaat hier om ontwikkelingen die zijn begonnen binnen de christelijke traditie. Taylor heeft er ruim 800 bladzijden voor nodig om dit verhaal te vertellen, dus ik kan dat hier niet uitwerken. Hij noemt de volgende ontwikkelingen:

1. *Onttovering*. Mensen in de Middeleeuwen hadden een magisch wereldbeeld. Zij voelden zich doorlopend kwetsbaar in een wereld waarin allerlei kwade machten rondwaarden, waar je buurvrouw een heks kon zijn, waar bosgeesten en demonen op je loerden. In die wereld had je daarom goede magie nodig: kerkgang, wijwater, sacramenten. Maar op een gegeven moment zie je dat gelovigen, juist de meest toegewijde en ontwikkelde gelovigen, meer nadruk gaan leggen op Gods

soevereiniteit. God kan niet zomaar aangeroepen worden om magische spelletjes te spelen. Hij is hoog verheven en is vrij om te doen wat Hij wil. Het gevolg daarvan was het verdwijnen van magie uit de wereld. Geleidelijk aan werd God 'transcender' en de wereld 'immanenter', minder magisch, minder toverachtig. In de daaropvolgende eeuwen veranderde dit in Deïsme: een verre God tegenover een mechanische wereld. En nog weer later werd God een 'overbodige hypothese'.

2. *Nadruk op het gewone leven, hier en nu.* Christenen hebben lange tijd gedacht dat zij niet bestemd waren voor dit leven. De aarde is een voorbereidingstijd, een tijd vol moeite en zorgen, maar ook een tijd waarin wij gevormd en geheiligd worden, om uiteindelijk heilig te zijn. Het goede leven is niet hier, het is straks en daar. Deze nadruk zorgde ook voor de typische tweedeling tussen gewone mensen en heiligen, tussen geestelijken en leken, enzomeer. Maar vanaf de Reformatie zien we dat er steeds meer nadruk komt op het gewone leven, het leven van gezin en werk. Het goede leven is hier en nu te vinden. Geleidelijk aan verschoof daardoor ook de rol van het hiernamaals: dat was niet de plek waar het leven pas echt begon, maar vooral de stok achter de deur die ons kon motiveren om het leven hier en nu goed te leven (hemel en hel). Ook hier geldt dat dit een vroomheidsbeweging was: men wilde benadrukken dat God het gewone leven liefheeft, dat een ketellapper net zo goed God kan dienen als een monnik. Maar ook hier zien we dat in de eeuwen erna geleidelijk aan het perspectief op het andere leven verdwijnt en vervaagt. Het ideaal is gebleven: moderne mensen zijn er diep van overtuigd dat het goede leven hier op aarde te vinden is en dat het te maken heeft met goed zijn voor elkaar. Maar waarom je daarbij God nodig zou hebben, is velen een raadsel.
3. *Nadruk op sociale en persoonlijke orde (discipline).* De Middeleeuwen waren roerig. Er was veel onveiligheid, geweld, sociale wanorde. Vanaf de 16<sup>e</sup> / 17<sup>e</sup> eeuw zien we een groeiende nadruk op orde en discipline. Men geloofde dat God een blauwdruk had voor het samenleven van mensen en dat wij in staat waren dit plan te doorzien en uit te voeren. In het persoonlijke leven zien we een enorme disciplineringsgolf opkomen. In enkele generaties werd geweld op straat (duels), openbare dronkenschap en buitenhuwelijkse seks sterk aan banden gelegd. Ook dit was aanvankelijk een beweging die diep was geworteld in een besef van zondebesef en genade als voorwaarden voor bekering. Maar ook hier konden mensen geleidelijk aan gaan denken dat ze het ook wel zonder God kunnen. Moderne samenlevingen zijn enorm

gedisciplineerd. Wij hebben veel meer maatschappelijke en persoonlijke orde dan onze Middeleeuwse voorouders. Maar God is verdwenen uit het levensgevoel.

Moderne mensen hebben God niet meer nodig – niet om de wereld te verklaren, niet om erachter te komen wat het goede leven is en niet om de orde te bewaren. Het is natuurlijk nog wel mogelijk om in God te geloven en als christen te leven, maar God is niet langer vanzelfsprekend aanwezig. Dit levensgevoel is diep doorgedrongen in onze cultuur, ook onder christenen. Het kan ineens sterk opkomen, vooral wanneer christenen ingrijpende veranderingen doormaken in hun leven, zodat een sociale omgeving waarin geloven normaal is ineens sterk verandert (verhuizing, echtscheiding, kinderen die ongelovig worden, studeren in de stad enz.). Veel christenen vinden het niet meer zo gemakkelijk om God ‘zomaar’ te ervaren. Velen twijfelen openlijk of in het verborgen. Zij vertonen dan ook allerlei aanpassings- of afweerreacties.

1. *Aanpassing.* Sommige christenen proberen het christelijk geloof opnieuw te definiëren. Typisch vrijzinnige voorbeelden zijn Gerrit Manenschijn (‘God is zo groot dat hij niet hoeft te bestaan’) en Klaas Hendriks (‘Geloven in een God die niet bestaat’). In feite geven zij het geloof in een persoonlijke God op en gaan zij over tot een ‘godsidee’, een filosofische conceptie van ‘god’. Er zijn ook meer orthodoxe aanpassingen. Een voorbeeld is het debat om de moraal. Kun je goed leven zonder God? Veel christenen en christelijke organisaties lijken steeds maar weer bezig met een wedstrijd met niet-christenen: als we kunnen laten zien dat christenen de beste burgers zijn, dat zij de beste antwoorden geven op sociale vragen, dan hebben we bewezen dat God bestaat. Maar intussen doen we dat wel op de voorwaarden van de moderne tijd. De verborgen angst is steeds: stel dat je goed kunt leven zonder God, waarom zou je dan eigenlijk geloven? De vraag of het in het christelijk geloof eigenlijk wel gaat om persoonlijke discipline en sociale moraal, wordt niet gesteld.
2. *Afweer.* Anderen kiezen juist de tegenaanval en blijven hameren op de ‘God van de gaten’. Dit betekent dat zij meestal de resultaten van de wetenschap in twijfel moeten trekken of die vertekend moeten weergeven. Een voorbeeld is de Scheppingsbrochure of het boeken die willen laten zien dat de Bijbel voorloopt op de moderne wetenschap. Het is de vraag hoe vruchtbaar en geloofwaardig dit op de lange duur is.
3. *Afzondering.* Het is misschien mogelijk om lange tijd de culturele vragen te ontwijken, door te (blijven) wonen te midden van gelijkgezinden, selectief te zijn in sociale

contacten, mediagebruik, school, werk enz. Zeker voor theologen is die keus nog gemakkelijker dan voor veel anderen. We kunnen onze eigen zelfbevestiging in zekere zin organiseren. Natuurlijk is er op zichzelf ook niets mis met het zoeken naar steun en een begripvolle omgeving. Maar wanneer dit leidt tot een stereotype kijk op de cultuur en een weinig existentiële doorleving van vragen, schaadt het uiteindelijk de professionele effectiviteit van een theoloog.

Er zijn ook andere reacties:

1. *Verbinding zoeken.* Er zijn christenen die proberen zowel de wetenschap als het christelijk geloof serieus te nemen. Dit leidt onherroepelijk ook tot veranderingen in de manier van bijbellezen (ook al gebeurt dit vaak onder de veronderstelling dat het juist een terugkeer is naar pre-moderne vormen van bijbellezen). Maar zij worden vaak angstvallig gevolgd door medechristenen die al snel het verwijt ‘niet bijbelgetrouw’ of ‘ongereformeerd’ hanteren als ‘group markers’. Hoe je het ook wendt of keert, dit soort benaderingen veronderstellen vaak meer ruimte en dubbelzinnigheid dan gereformeerde of evangelische christenen zijn geneigd toe te laten.
2. *Liturgie en ervaring.* Er zijn ook niet-intellectuele benaderingen. Steeds is daarbij de grondvraag hoe God ervaren en gekend kan worden in onze tijd. Er is veel hunkering op dit gebied. De ontwikkelingen in de orthodoxie zijn volop gaande. We zien hier en daar een voorzichtige afkering van leerstellingen en teksten ten gunste van liturgie en ervaring (evangelischen die oosters-orthodox worden). De nadruk ligt daar minder op ‘weten’ en meer op ‘ervaren’ en ‘ontmoeten’. Hetzelfde zien we bij de ‘emerging church’ en bij de toenadering tussen Pinksterchristenen en Rooms-Katholieken. Denk ook aan de ‘charismatisering’ van de orthodoxie in Nederland. Wonderen, (kleinschalige) gemeenschap en liturgie kunnen wel eens de sleutelwoorden worden van de toekomst (i.t.t. Schrift, ambt en belijdenis).

### *Individualisering en subjectivering*

De manier waarop moderne mensen hun eigen identiteit vormen, is sterk veranderd in de afgelopen eeuwen. Vroeger werd je identiteit je aangereikt van buitenaf (stam, familie, kerk enz.). De verwachtingen waren duidelijk en iedereen zat in hetzelfde schuitje. Het aantal keuzes was beperkt en de sociale controle was sterk, maar de meeste mensen hadden daar geen last van, omdat er geen alternatieve opties waren. Maar naarmate externe autoriteiten verdwenen of aan gezag verloren, werden mensen steeds meer teruggeworpen op zichzelf.

Tradities, familie, dorpsadat, de partij en de kerk konden niet langer vaststellen wat mensen moesten doen en hoe zij moesten leven. Zij waren veel meer op zichzelf aangewezen. Uit deze zoektocht ontstond het moderne, onzekere, expressieve en reflexieve ‘zelf’. We zien dit bijvoorbeeld geïllustreerd in de steeds uitgestelde beroeps- en opleidingskeuze. De moderne mens construeert zijn identiteit niet langer door naar buiten te kijken, maar juist door naar binnen te kijken. Tegelijk resulteert dit niet per se in egoïsme of individualisme. Ook in de moderne tijd regeren allerlei collectieve en bovenpersoonlijke ideeën over het goede leven. Het ideaal van authenticiteit is er één van. Moderne mensen willen allemaal graag authentiek zijn en vaak ook nog op dezelfde manier.

Deze ‘subjectivering van het individu’ is het uitgangspunt van een aantal schrijvers bij hun verklaring van de ontkerkelijking én van de opkomst van nieuwe vormen van religiositeit. Borgman en Van Harskamp (2003) stellen dat het proces van individualisering (= het wegvallen van externe autoriteiten) leidt tot een ‘nieuw religieus verlangen’, dat vooral tot uiting komt in de evangelische beweging en in de ontwikkeling van allerlei alternatieve religieuze of spirituele levensvullingen. De oorzaken van dit nieuwe religieuze verlangen liggen in een zoektocht naar vrijheid en heelheid.

Vrijheid: de individualisering heeft geleid tot een grotere keuzevrijheid van het individu, maar daarmee ook naar een grotere *keuzeplicht* (kiezen mag niet alleen, het moet ook). Veel moderne mensen vragen zich voortdurend af: wat moet ik kiezen? Wat wil ik nu echt?

Heelheid: moderne samenlevingen worden gekenmerkt door een grote hoeveelheid rollen en verwachtingen (fragmentering). Vaak spreken die verwachtingen elkaar tegen: je moet meedogenloos zijn op je werk en thuis moet je teder en toegewijd zijn.

Beide ontwikkelingen leiden bij het individu tot een zoektocht naar ware vrijheid en heelheid van het leven. Het antwoord op die zoektocht kan echter niet meer buiten het ‘zelf’ worden gevonden en daarom keren mensen zich naar binnen.

De zoektocht naar het ware zelf, naar een diep verborgen innerlijke heelheid en authenticiteit is dus kenmerkend voor moderne mensen en ook voor moderne vormen van religiositeit. Hieruit valt enerzijds te verklaren waarom vormen van geïnstitutionaliseerde religie voor veel mensen geen aantrekkingskracht meer hebben. Juist daar wordt immers het ‘tegenover’ en het ‘van buitenaf’ sterk benadrukt. Bepaalde gedachten, meningen en emoties zijn ‘beter’ of

‘hoger’ dan andere. Andere gedachten, emoties en meningen, die net zo goed deel uitmaken van wie je bent, daarvoor is geen plaats.

In de kerk bestaat het goede leven dus uit het onderwerpen van de eigen verlangens en behoeften aan hogere doelen, autoriteiten en verwachtingen (zelfverloochening). In het spirituele circuit is juist het eigen ik uitgangspunt. Het doel is hier niet onderwerping aan een hoger gezag, maar juist het verkrijgen van de kracht, de wijsheid en de moed om zelf de autoriteit te zijn van het eigen leven.

Er is behoefte aan een vorm van religiositeit die recht doet aan het subjectieve leven. Kerken leggen veel nadruk op het ‘tegenover’ van God, van idealen en normen enz., waaraan mensen zich moeten onderwerpen en waarmee zij zichzelf moeten disciplineren. Het alternatieve circuit spoort mensen juist aan zichzelf en hun eigen emoties en verlangens zo serieus mogelijk te nemen en te gebruiken om zichzelf te ontwikkelen naar een volwaardiger en ‘rijker’ mens-zijn.

In nieuwere studies wordt de snelle ontkerkelijking in Nederland vanaf de jaren zestig grotendeels op het conto geschreven van deze ontwikkeling van individualisering. Mensen verlieten de kerk niet omdat ze onder de indruk waren gekomen van het atheïsme of van de moderne wetenschap, maar omdat zij ruimte wilden vinden voor de eigen zelfontplooiing. Dit verklaart volgens sommige studies ook waarom de kerkverlating in de USA niet of nauwelijks heeft plaatsgevonden. Kerken waren daar al veel langer ingesteld op de persoonlijke spirituele zoektocht van mensen en zagen zichzelf veel meer als een instelling om die zoektocht te faciliteren.

De opkomst van de evangelische beweging in Nederland kan voor een deel ook verklaard worden uit deze groeiende behoefte bij veel mensen om meer ruimte te vinden voor de eigen geloofsbeleving en een meer ‘psychologisch’ vocabulair te vinden in het geloof – een taal waarin het eigen innerlijk en de eigen diepe verlangens tot hun recht komen. De Opwekkingsbundel is een aardig eigentijds monument voor dit verschijnsel. Het gaat daarin veel over ‘ik’ en ‘mijn diep verlangen’ en relatief weinig over ‘objectieve’ heilsfeiten en historische gebeurtenissen.

Een andere ontwikkeling die invloed heeft, is de groeiende behoefte aan theologische ‘zelfhulpboeken’, zoals die van Henri Nouwen en Anselm Grün. Dit zijn boeken die de individualisering erg serieus nemen, d.w.z. de zoektocht van mensen naar hun diepste zelf en wat dit te maken heeft met God.



Kortom, we vinden ook binnen de kerken een verinnerlijking en individualisering van de geloofspraktijk.

Dit roept verschillende reacties op.

Velen zien individualisering als niet meer dan egoïsme. Dat is echter niet juist: individualisering betekent in principe niet meer dan dat mensen verantwoordelijk willen zijn voor hun eigen keuzes (die moeten ‘goed voelen’). Het betekent niet dat mensen per se altijd voor hun eigen belang zullen kiezen. Individualisering kan wel degelijk ook leiden tot grotere inspanning voor de naaste. Wel is het zo dat individualisering betekent dat kerkverbanden en grotere organisaties, maar ook het leiderschap binnen een gemeente minder vanzelfsprekend grip hebben op ‘hun’ mensen. Zij worden kritischer benaderd en meer bevraagd op hun nut voor de persoonlijke geloofsontwikkeling van mensen. Dit roept ook weer verdedigende en afwijzende reacties op.

Zeker in bepaalde hoeken van de kerk en zeker in bepaalde leeftijdsfasen zien we ook dat de individuele waarden omarmd worden. Dit leidt nogal eens tot een wat therapeutisch aandoend christendom, maar het kan ook leiden tot een zelfbewuste ‘vrije orthodoxie’. Veel mensen onderzoeken zelf wat zij geloven, via boeken, websites, conferenties of cursussen. Het kerkelijk aanbod (preek enz.) speelt daarin een rol, maar niet per se de belangrijkste.

Een vraag voor ons: zou God bezig kunnen zijn in deze individualiserende omslag in onze cultuur? Dat is altijd een goede vraag om te stellen. Het antwoord heeft natuurlijk ook te maken met onze eigen visie op verleden en heden: vinden we dat we er grosso modo op vooruit gaan of niet? Of vinden we dat het hier en daar beter is dan vroeger, maar niet overal? Enzovoort. Hoe dan ook: de grote vraag voor jonge christenen (en steeds meer ook voor ouderen) is: hoe komt mijn ‘ik’ tot zijn recht als het gaat om geloof en godsdienst? Hiermee hangt van alles samen:

1. Zien we geloven vooral als een persoonlijke reis door het leven, een reis waarin we ons ontwikkelen, of zien we geloven vooral als horen bij een groep, traditie of gemeenschap? Kan dit samengaan?
2. Hoe kunnen leidinggevenden eraan bijdragen dat gemeenten een cultuur hebben waarin ruimte is voor alle vragen en emoties (en niet alleen de gewenste)?

3. Kunnen we (hermeneutisch) God verbinden met de huidige individualisering? Denk hier aan Augustinus die zijn eigen verlangen naar 'rust' onderzocht en daardoor weer uitkwam bij God als de bron en het doel van dat verlangen.
4. Kunnen we mensen opleiden die existentieel kunnen en willen omgaan met een cultuur waarop zij steeds minder grip hebben, ook als zij (formeel) leidinggevende zijn van een gemeente? Hoe kunnen zij de balans bewaren tussen de individualiteit respecteren van gemeenteleden en zoekers enerzijds en de eigen integriteit anderzijds? Wat betekent dit voor prediking, pastoraat, evangelisatie enz.?

Ik wil het voor dit moment hierbij laten. In de workshop kunnen we verder denken over missionaire consequenties van deze dieperliggende kenmerken van onze cultuur.